

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Педагогічний факультет
Кафедра педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти

**ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З
БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ З НЕПОВНИХ РОДИН**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувач другого (магістерського)
рівня вищої освіти другого року навчання
11-211.1 м групи
Спеціальності 013 Початкова освіта
Освітньо-професійної (наукової)
програми Початкова освіта
Саржан Анастасія Євгенівна
Керівник д.пед.н., професорка Петухова Л.Є.
Рецензент к.пед.н., доцентка Борисенко Н.М.

Херсон – 2020

3MIC

Т

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 Теоретичний аналіз проблеми психічного розвитку дитини в умовах неповної родини.....	7
1.1 Родина як соціально-психологічний феномен.....	7
1.2 Дисфункція виховання в умовах неповної родини.....	12
1.3 Різновиди неповних родин в практиці освітньої діяльності.....	19
РОЗДІЛ 2 Експериментальне дослідження психічного розвитку дитини у несприятливих умовах родинного виховання.....	22
2.1 Характеристика процедури та аналіз результатів експериментального дослідження.....	22
2.2 Оптимізація роботи вчителя початкових класів з дитиною, яка зростає в умовах неповної родини.....	32
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43
ДОДАТКИ.....	47
Додаток А Тест батьківського ставлення за А.Варгою, В. Століним.....	47
Додаток Б Проективна методика «Намалюй людину».....	52
Додаток В Анкета для визначення тривожності, агресивності й імпульсивності дитини (П. Бейкер, М. Алворд)	55
Додаток Г Кодекс академічної доброчесності.....	58

ВСТУП

Родина – це невід’ємна частина суспільства, а рідна домівка – не тільки місце притулку, дах над головою, а й родинне вогнище, місце захисту від життєвих негараздів. Дитина з перших днів життя відчуває і переживає все те, що роблять з нею дорослі. Родина – природний осередок найглибших людських почуттів, де дитина засвоює основи моралі, де розвиваються доброта, чуйність, совість, правдивість. Через життя в родині формується ставлення до людей, речей, самого себе, виробляються цінності ідеали та цінності. Батьки першими відкривають для маленької людини предметний світ і надають йому емоційного забарвлення. Батьки – головні вихователі дитини. Батьки є першим суспільним середовищем дитини, а родина – провідним інститутом соціалізації. Саме любов дитини до батьків дає відчуття безпеки, виступає гарантом емоційного й соціального благополуччя дитини. Дитині мало, щоб її любили, вона потребує підтримки на всіх етапах дитинства. Але родина, як і все суспільство, зазнала значних змін. І не всі ці зміни є позитивними. Через ті чи інші причини батьки в родині не завжди можуть виконувати свою виховну функцію. В результаті такого явища збільшується кількість неблагополучних родин, де яких батьки або неспроможні, або не мають бажання повноцінно займатися вихованням своїх дітей. Дефекти сімейного виховання у більшості випадків є причиною первинної деформації особистості дитини.

Слід зауважити, що не всі сім’ї, які визначаються за різними параметрами як неблагополучні, є такими. Мова іде про родини, в яких виховання дитини здійснює один з батьків. Відсутність з будь-якої причини одного з батьків обов’язково позначається на дитині, на її емоційному

стані, особистісному розвитку. В одних випадках виникають несприятливі умови для розвитку дитини. Але в більшості випадків у таких родинах відповідально ставляться до виховання дитини. Існують крайнощі виховного процесу, які і створюють високий ризик виникнення неадекватної поведінки дитини, позначають на її розвитку.

Дослідженням проблеми виховання дитини в неповній родині займались Бондарчук О.І., Шнейдер Л.Б., Кравець В.В., а також зарубіжні психологи-науковці, такі як А. Dudak, R. Barnes, E. Adamczyk та інші.

Актуальність дослідження полягає в необхідності виявлення ролі неповної сім'ї у психічному розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами Випускної роботи виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти Херсонського державного університету «Формування професійної компетентності кадрового педагогічного потенціалу у системі суспільних трансформаційних процесів» (№ 0117U005614).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці системи роботи вчителя щодо неповних родин.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сутність родини як соціально-психологічного феномену.
2. Охарактеризувати родину як середовище виховання дітей та розкрити дисфункційні аспекти виховання у цьому колі.
3. Експериментально дослідити вплив неповної сім'ї на психічний розвиток молодших школярів.
4. Визначити систему оптимізації роботи вчителя з дитиною з неповної родини.

Об'єктом дослідження є робота вчителя з батьками та молодшими школярами, які зростають в умовах неповної родини.

Предметом дослідження є процес психічного розвитку молодших школярів в умовах неповної родини.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали загальнотеоретичні положення про наукової психології про сутність особистості, особливості її психічного розвитку (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн); положення про сутність сім'ї як соціально-психологічний феномен (Г.М. Андрєєва, Ю.М. Бондарчук, С.В. Ковальов, Л.М. Собчик); уявлення про особливості соціалізації в умовах родини (Л.О. Калмикова, Г.М. Міньковський, Ю.Л. Трофімов, Г.О. Хомич); положення про особливості розвитку в умовах неповної родини (Б.М. Алмазов, Г.П. Бочкарьова, В.Т. Кондрашенко, Л.Я. Оліференко, О.С. Пересунчик, Т.І. Шульга та інші).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети використано загальнонаукові методи теоретичного рівня (аналіз, синтез, систематизація, узагальнення науково-теоретичних та емпіричних даних), методи емпіричного дослідження (інтерв'ю, тестування, проєктивні техніки) та методи статистичної обробки даних (варіаційний аналіз).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилось на базі загальноосвітньої школи № 28 м. Херсона. У дослідженні взяли участь 29 учнів четвертого класу, серед яких 10 виховуються у неповній родині.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні категорії «неповна родина», а також дослідження системи роботи вчителя щодо неповних родини.

Практичне значення роботи полягає у списку процедур виявлення психічного розвитку дитини в умовах неповної родини.

Апробація. За результатами даного дослідження опублікована стаття в альманасі «Магістерські студії ХХ».

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний текст викладено на 59 сторінках, з яких 46 сторінок основного тексту, додатки 13 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Теоретичний аналіз проблеми психічного розвитку дитини в умовах неповної родини.

1.1 Родина як соціально-психологічний феномен

Родина – це мала соціальна група, заснована на шлюбі та кровній спорідненості. Члени сім'ї об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою. Сімейні взаємини є офіційними за формою та неофіційними за змістом [9, С. 17].

Родина як основна комірка соціального життя це найперше та найважливіше середовище виховання дитини, вона є зразком і нормою для всіх інших соціальних груп. В родині дитина отримує свої перші переживання, досвід, перші емоційні почуття, засвоює правила та обов'язки перебування в соціальному середовищі, а також ототожнює себе зі своїм найближчим оточенням, шукає в ньому місце для себе. Родина - це найближче для людини середовище життя, найбільша група, яка може та повинна збагачувати індивіда, задовольняти основні біологічні, психологічні та матеріальні потреби, а також дати відчуття захищеності, задоволеності та психологічну підтримку. Родина, реалізуючи свою виховну функцію, знайомить дитину із соціальним життям, світом культури, задовольняє її емоційні потреби, готує до виконання соціальних ролей, формує специфічну систему моральних цінностей та формує певну поведінку.

Ю. Трофімов особливу роль відводить особистим контактам між дитиною та батьками. Важливість цих контактів, серед іншого, полягає в тому що:

- Батьки це перші партнери дитини по соціальній взаємодії . Вони впливають на них у найбільш ранній період життям, коли пластичність поведінки дитини є найбільшою.

- В контактах з батьками та іншими членами родини задовольняється основні психологічні потреби дитини кома такі як: потреба в любові, в соціальному визнанні, почутті захищеності.

- Вплив членів родини, а особливо батьків, на дитину має подвійний характер. Це відбувається завдяки свідомому виховавчому впливу, в результаті якого дитина формує свою поведінку відповідно до очікувань батьків. Батьки створюють конкретні ситуації в яких визначають напрямки поведінки їхньої дитини.

- Батьки для дитини є взірцем і вони наслідують їх поведінку та ідентифікацію. Завдяки існуванню особистісних зв'язків дитина засвоює різні форми соціальної поведінки.

- Родина знайомить дитину зі світом культурних та соціальних цінностей, вчить, як себе поводити в суспільстві [38, с. 35-44].

Вплив родини не просто починається самого народження, він триває протягом всього наступного життя дитини. Хоча з часом все більше і більше часу дитина проводить поза домом і стикається з дедалі ширшим і різноманітнішим середовищем. Соціальні відносини дорослої людини визначаються ходом соціалізації в перші роки життя. Родина має формувати такі основні соціальні відносини, які не зазнають серйозних змін у подальшому віці.

Відомий педагог Януш Корчак казав: *«Люби своего ребенка любым — не талантливым, не удачливым, взрослым. Общайся с ним — радуйся, потому что ребенок — это праздник, который пока с тобой»*. І я погоджуюсь з вищенаведеною цитатою, адже тільки любляча сім'я може забезпечити родинним теплом своїх дітей. Саме тому настільки важливою є

нормально функціонуюча сім'я, в якій переважає позитивна емоційна та виховна атмосфера, за допомогою якої формуються правильні особистісні взірці. У такій родині дитина отримує умови для своєї реалізації, самоствердження, а також для збагачення свого внутрішнього світу. Таким чином, родина істотно впливає на кожного, хто є її частиною, задовольняючи базові потреби - біологічні, емоційні, психологічні, соціальні та економічні.

Ми погоджуємось з думкою О. Власової, що для забезпечення психологічного комфорту в родині та успішного її функціонування істотне місце займає взаємини та взаємодія принаймні у трьох складових:

- між самим подружжям,
- між батьками й дітьми,
- між братами й сестрами, якщо в родині зростають двоє і більше дітей.

Характер взаємин, а також взаємодії між членами родини, є ставлення подружжя один до одного та їхні батьківські установки щодо дітей [8].

Родина - найважливіший фактор соціалізації. Від неї багато в чому залежить те, як йде фізичне, емоційне і соціальний розвиток людини протягом усього життя. Фізичний розвиток пов'язано з налагодженими і характером побуту родини. У процесі соціального розвитку родини відіграє велику роль в зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужість або засудження позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають йому або заважають шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до нових обставин його життя, встояти в мінливих соціальних умовах.

Виховна функція родини полягає у задоволенні індивідуальних потреб дорослих членів батьківства, відносин з дітьми, їх виховання та

самореалізації у дітей. Завдяки цій функції родина забезпечує соціалізацію для молодих поколінь, їх підготовку до майбутнього життя. Родина виховує і дорослих, і дітей. Тому М. Заброцький в освітній функції розрізняє такі три основні аспекти:

- Формування дитини, розвиток його здібностей і інтересів, передача від дорослих до соціального досвіду, накопичений суспільством, розвиток у них етичних знань і поведінки, забезпечення інтелектуального, фізичного та естетичного розвитку дітей.

- Систематична освітня діяльність родинної команди для кожного члена своєї родини протягом усього життя.

- Продовження впливу дітей на батьків [13].

У родини відбувається процес соціалізації дитини, що полягає в повному знанні про маленьку людину з навколишнього суспільства, оволодінні навичками індивідуальної і колективної роботи, прихильності до культури. Основними факторами цього процесу є структура родини, моральна атмосфера, що панує в ній, спосіб життя в родині та її стиль. У ширшому розумінні ставляться до думки після десяткової крапки значення родинних відносин між самими членами і ставленнями інших людей, моральними ідеалами, потребами, родинними традиціями та ін. [22].

І. Мамайчук вказує на те, що однією з особливостей родинного виховання є постійна наявність перед дітьми поведінкових моделей їхніх батьків. Імітуючи їх, діти копіюють одночасно і позитивні, і негативні риси поведінки, вивчають принципи відносин, які не завжди відповідають соціально затвердженим стандартам. Зрештою, це може призвести до антисоціальних і незаконних форм поведінки [25].

Водночас, соціалізація дитини є однією з найважливіших функцій родини. Саме батьки несуть відповідальність за майбутнє своєї дитини, і це багато в чому залежить від його успішної соціалізації, життєвих навичок у

суспільстві, взаємодії з оточуючими, здатності реалізувати себе як особистість. Однак не всі родини можуть впоратися з цією функцією.

Таким чином, роль родини у вихованні дитини не можна порівняти за своїми повноваженнями з іншими соціальними інститутами. У родині формується і розвивається особистість дитини, що сприяє формуванню моралі і дії. Родина як перший навчальний заклад сприяє самовизначенню людини, стимулює соціальну та творчу діяльність, розвиває особистість. Родина є першим і найважливішим фактором соціалізації дитини, вона також є системою суспільних відносин, яка ґрунтується перш за все на суміші її членів і через спільність їхнього життя, взаємну моральну відповідальність і співпрацю, що характеризує її як певну соціальну ситуацію розвитку. Родина створює інтелектуальну та емоційну основу особистості, дає дитині перші уявлення про життя в суспільстві, добро і зло, вводить у світові цінності, які визнаються і реалізуються цією родиною в повсякденному житті. Зрештою, у родині формуються основні моральні концепції і моральні принципи. Кожна родина є певною системою соціальних відносин, якістю і умовами тієї чи іншої соціальної ситуації розвитку дитини в родині.

Всі правила моральності і доброзичливості повинні передаватися від батьків дітям частіше і не просто словами, а фактами самої повсякденної життєдіяльності. При цьому необхідно, щоб власна моральність виховання була бездоганна.

Виховання в родині носить комплексний, природний характер. Найважливішим фактором реалізації виховного потенціалу сім'ї виступає свідома, цілеспрямована і систематична виховна діяльність батьків, яка підпорядкована цінностям і спрямована на те, щоб сприяти самовдосконаленню дитини в його прагненні стати повноцінною високоморальною особистістю. Дорослі можуть вплинути на чуттєву сферу

дитини, його моральні прояви, формувати у нього початок ідейної спрямованості.

Враховуючи все вищезазначене, родина – це мала соціальна група, заснована на шлюбі та кровній спорідненості. Члени родини об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою. Родинні взаємини є офіційними за формою та неофіційними за змістом. Родина виховує для суспільства нових громадян, передаючи їм основні форми поведінки, традиції, моральні та духовні цінності. Родина виконує соціалізуючу функцію.

1.2 Дисфункція виховання в умовах неповної родини

Л. Терещенко наводить таке визначення категорії «неповна родина» - неповною називається така родина, яка складається з одного з батьків, з одним або кількома неповнолітніми дітьми. Є категорія функціонально неповних сімей – коли певні причини змушують одного з батьків часто бути відсутнім [36].

Можна виділити кілька різновидів неповних сімей:

- Розлучена сім'я, де батьки розлучились;
- Осиротіла сім'я, де або один за батьків, або обидва померли;
- Мати-одиначка з дитиною;
- Батько-одинак з дитиною [36].

Найчастіше зустрічається саме перший різновид неповних родин.

Хороша родина - колектив, де всі члени пов'язані відносинами любові, взаємодопомоги, відповідальності один за одного. У родині діти вчаться розділяти радості інших людей, що представляє собою одну їх найбільших цінностей життя. Як правило, родина повинна тльки позитивно

впливати на дитину, але це буває не завжди. Бувають випадки і негативного впливу на дитину. Це конфліктна сторона родини, куди входять постійні сварки, скандали між членами сім'ї.

Дослідження соціальної інформації та офіційної статистики показало, що найпоширенішими причинами розлучень є алкоголізм, наявність «різних характерів», зрада одного з подружжя чи створення іншої сім'ї. Варто зазначити, що в переважній більшості випадків ініціатором розлучення є жінка. Дитина, виростаючи в родині, де батьки розлучились, отримує психологічну травму, яка викликає появу почуття неповноцінності, страху і сорому. Саме тому виникають сподівання на зустріч, відновлення шлюбних відносин між батьком і матір'ю. Виникнення неповних родин також значною мірою зумовлене непропорційним збільшенням смертності чоловіків у працездатному віці від неприродних причин (отруєння, виробничі збитки, війни тощо), що спостерігаються в останнє десятиліття.

Не кожна повна родина є нормальним середовищем для повноцінного розвитку та виховання дитини, але наявність обох батьків допомагає ефективно вирішити багато проблем, пов'язаних із підтримкою психічного здоров'я. Психологи, які вивчають цю тему неодноразово вказували на проблеми, які існують всередині неповних родин. Зокрема, наголошується на певному статистичному взаємозв'язку між вихованням дітей у неповній сім'ї та їх подальшим невдалим сімейним життям. Розпад шлюбу частіше спостерігається у подружжя, які виростили в неповній родині. Зокрема, існує певний статистичний взаємозв'язок між вихованням дітей у неповній родині та їх подальшим невдалим родинним життям. Імовірність розпаду шлюбу більше у подружжя, які виховувалися в неповній родині.

В дисфункційній родині, за словами В. Заморуєвої, в силу порушення різних аспектів сімейного функціонування систематично не

задовольняються базові потреби членів родини, не реалізуються її основні завдання, специфічні для кожної стадії життєвого циклу. Рольові обов'язки в таких сім'ях часто виконуються з примусу, в свою чергу це створює психологічне напруження в сімейному спілкуванні. Емоційна дистанція між чоловіком і жінкою та іншими членами родини створює сприятливий ґрунт для виникнення психологічної несумісності, а отже, і між особових конфліктів, що відображаються на психічному та навіть фізичному стані дитини [14].

Найбільш важливим для виховання дітей в неповній родині є приклад шлюбних відносин. Це, звичайно, певна можливість формувати культуру почуттів, відносин, які характерні для відносин чоловіка і дружини. Майбутнім чоловікам, які виховуються без батька більш притаманний агресивний, гострий, грубий тип поведінки. А в майбутніх дружин, які виростили без батька, уявлення про майбутнього чоловіка переважно не дуже позитивні. В родинному житті їм набагато важче правильно зрозуміти свого чоловіка, а інколи і сина. Тому в таких родинках більше причин для конфліктів та, як наслідок, розлучень.

Також слід зазначити, що виховні можливості у неповній родині є трохи обмеженими:

- через брак часу ускладнюється контроль і нагляд за дітьми;
- складнощі в матеріальному забезпеченні родини;
- брак часу на спільний відпочинок;
- відсутність батька або матері позбавляє дітей можливості ознайомитися з різними варіантами родинних відносин і тягне за собою односторонній характер розумового розвитку.

Це пов'язано з відсутністю закономірностей сексуальної поведінки дорослої людини, яка може бути наслідуваною дитиною в майбутньому.

Хлопчика, який отримав тільки материнське виховання, часто позбавляли необхідних чоловічих особливостей: твердості характеру, дисципліни, самостійності, рішучості. Спілкування дівчини з батьком допомагає у формуванні образу майбутнього чоловіка. Якщо батько не вдома, то в уяві образ чоловіка постає виснаженим або, навпаки, іммобілізованим, що згодом призводить до труднощів в особистих стосунках.

Відсутність тривалих, позитивних стосунків з батьками з перших років життя - негативно впливає на розвиток психіки людини. В. Заморуєва відмічає, що переважно у дітей, які зростають в неповних родинх присутні недостатні самоконтроль, підвищений рівень збудливості, нервова напруга. Вони також характеризуються більшою тривожністю. У дітей з неповних родин часто виникають труднощі в адаптації до шкільних умов [14].

На думку Т. Піроженко та Л. Соловйової, діти навчаються виконувати різні сімейні ролі під час спостереження за поведінкою людей різної статі, як саме вони відрізняються манерою спілкування, професіями, виконанням побутових справ. Не випадково провідним соціально-психологічним механізмом гендерної ідентифікації вважають імітацію. Вчені пов'язували вплив сім'ї на її молодших членів із психологічними механізмами виховання дитини, а саме: підкріпленням, заохоченням, покаранням [33].

Сварки, конфлікти між батьками шкодять психіці дитини, він шукає вирішення проблеми, він часто вважає, що сварка виникла через неї. А щоб примиритися зі своїми батьками, дитина намагається спровокувати конфлікт на себе. Потреба дитини відчувати негативні емоції і нездатність сповідувати когось у тяжкому стані призводить до того, що дитина вчиться приховувати свій емоційний стан.

Обмежені виховні можливості неповної родини породжені чинниками матеріального, педагогічного та морально-психологічного

джерела. Турбота про виховання дитини в неповній родині, яка цілком падає на плечі самотньої матері або самотнього батька - це, перш за все турбота про створення необхідних матеріально-побутових умов життя. При Л. Терлецька відмічає, що в разі розпаду шлюбного зв'язку збереження і навіть підвищення свого колишнього матеріального рівня самотні батьки нерідко розглядають як питання власного престижу і тому беруться за більш важку роботу, знаходячи додатковий підрібок. Тож цілком природно, що ціннісні орієнтації матерів-одиначок змінюються, основне місце починає займати бажання матеріального благополуччя. Постійна зайнятість батьків на роботі, турботи по веденню домашнього господарства та пов'язані з цим безперервне напруга, втома негативно позначаються на ставленні до дитини, обертаються урізаними можливостями виховання, дефіцитом спілкування, ведуть до нестачі уваги до дитини, зневаги до його справжніх інтересів та потреб, ослаблення контролю за його поведінкою. Часто діти з неповних родин залишаються взагалі без нагляду. Звичайно, несприятливі умови виховання в неповній родині частково компенсуються значною участю старшого покоління в житті онуків, але очевидно, що ця допомога нездатна повністю компенсувати той час та ту турботу, яку могли б приділити матір або батько.

Дітям зазвичай однаково дорогі обоє батьків, вони відчують потребу в любові до них і в рівній мірі мають потребу в ній і з їх боку. З точки зору виховання почуттів і їх закріплення в особистості це надзвичайно важливо. Адже батько і мати у вихованні суттєво доповнюють один одного. Кожна людина, маючи свою індивідуальність, приносить з собою в родину неповторне розмаїття почуттів і думок, інтересів і знань, дій і вчинків. І вся ця різноманітна сторона життя в сім'ї порушується при відсутності одного з батьків і вже ніким і нічим не відшкодується.

Ми можемо бачити і ряд відмінностей у ставленні до дітей в неповних родинях. Таким чином, для хлопчиків, які зростають в неповній родині, часто застосовується більше обмежень, заборон, ніж до дівчат. На думку А. І. Захарова, велику строгість матерів можна інтерпретувати як реакцію на неприйняття в хлопчиків небажаних рис характеру колишнього партнера. Тут сини нерідко стають «козлами відпущення» для зменшення в матері нервової напруги і почуття емоційної незадоволеності. У сім'ях дівчат все навпаки - кількість погроз, осуду і фізичних покарань у неповних сім'ях в порівнянні з повними значно менше. Ситуація розлучення може бути драматичною для дівчаток, якщо вони прив'язані до батьків і мають багато спільного з ними. Виникаючі реактивні нашірвання нерідко ускладнюються занепокоєнням з приводу можливої втрати матері, тривогою самотності і соціальної ізоляції. Нерідко дівчата (іноді хлопчики) не відпускають мати від себе, відчуваючи кожен раз гостре занепокоєння при її уході. Їм здається, що мати може не повернутися, що з нею може щось трапитися. Наростає загальна боязкість, посилюються страхи, що йдуть з більш раннього віку, і частими діагнозами в цьому випадку будуть невроз страху й істеричний невроз, нерідко переростають у старшому підлітковому віці в невроз нав'язливих станів. Типове і наростання відчуття тривоги у вигляді постійних побоювань і сумнівів, вагань у прийнятті рішення. У юнацькому віці характерні нав'язливі думки і страхи, тривожний фон настрою [15].

Результати досліджень А. Атемасова, де вивчались особливості реагування і переживання дітьми і підлітками розлучення батьків, дозволили виділити наступні фактори, що впливають на характер переживання дітьми розлучення:

- стать батька,
- стать і вік дитини,

- особливості поведінки батьків у період після розлучення [2].

Стать одного з батьків, з яким залишається жити дитина, впливає на ефективність подолання ситуації розлучення. О. Бондарчук пише, що значно більша кількість поведінкових проблем констатувалася у випадку, коли діти залишалися в родині з батьком протилежної статі. Наприклад, хлопчики відчували більше труднощів, ніж дівчатка, якщо після розлучення залишалися з матір'ю.

Відносини мати – син після розлучення складаються найбільш складно, можливо, через проекцію на сина негативних якостей батька – винуватця розпаду родини, або почуття провини, що підсвідомо приймає на себе син, ідентифікуючи себе з батьком, або почуття солідарності з батьком і негативною установкою по відношенню до матері, як людини, що винна у руйнуванні родини. Аналогічно дівчатка важче переживали розлучення, чим хлопчики, якщо залишалися жити з батьком [31].

В повній родині дитина з найперших днів життя є втягнутою в суспільство. З моменту свого народження знаходиться в маленькому соціумі, в якому, крім нього самого, є мати і батько. Це дозволяє дитині вчитися спілкуванню між людьми, розуміти відмінність у поглядах оточуючих (особливо, коли принципи виховання мами і тата в чомусь розходяться), спостерігати за різною реакцією людей протилежної статі, за їхніми взаєминами, вибудовуючи тим самим певну модель поведінки в суспільстві.

У неповній родині ситуація принципово інша. У дитини є тільки один батько, і малюк не бачить, як відбувається його спілкування з іншими людьми. Він не може спостерігати за сімейними відносинами з боку, і, відповідно, його модель поведінки в суспільстві повинна формуватися не на прикладі власної родини, а на якомусь іншому. Тому головним

завданням самотніх батьків повинна стати підготовка дитини до соціальної взаємодії.

Батькам потрібно шукати навколо приклади, на яких можна продемонструвати дитині різні позитивні варіанти взаємодії одних людей з іншими. Нехай дитина спостерігає, як спілкуються бабуся з дідусем, як щиро люблять один одного ваша подруга і її чоловік. Відмінною підмогою в цій непростій справі можуть стати книги і мультфільми, герої яких створюють правильну модель поведінки - показують, що таке справжня дружба, прихильність, любов, повагу. Все це допоможе дитині вирости повноцінною особистістю.

Г. Костюк наголошує, що вплив статі і віку дитини на характер переживання розлучення і адаптацію до його наслідків знаходять вираження в наступних тенденціях. Всі діти різного віку реагують різким сплеском поведінкових проблем на розлучення батьків. Однак характер, виразність, ступінь дезадаптації реакцій мають вікову специфіку. У дитячому віці такий вплив є несприятливим і позначається опосередковано через погіршення соціальної ситуації розвитку, якості материнської турботи, емоційного стану матері. У молодших школярів менш помітна негативна симптоматика – успішність, дисципліна, – але ці наслідки більш стабільні [20].

Таким чином, дисфункція родинного середовища – це сімейна система, де щось, що стосується повноцінного розвитку дитини, було упущено з різних причин.

1.3 Різновиди неповних родин в практиці освітньої діяльності

Школа в сучасному світі – це те місце, де дитина проводить найбільше часу. Тому роль школи полягає у виявленні ситуацій, коли

повноцінний розвиток дитини знаходиться під загрозою. І, якщо потрібно, вживаються певні заходи для захисту учня, його емоційного, психічного та фізичного здоров'я.

Як правило, батько або матір, які виховують дитину самостійно, не підтримують постійних контактів зі школою. Проблеми співпраці погіршують особливості життя сучасної людини. Структура сім'ї змінюється. Часто немає представників старших поколінь - бабусь і дідусів, які раніше брали на себе відповідальність за виховання онуків. Л. Терещенко зауважив, що виховний потенціал сім'ї зменшився через нестабільність шлюбів, ріст неповних сімей, збільшення поширеності підлітків-матерів тощо [36].

Внутрішній уклад родини, ставлення батьків між собою і з дітьми, їх звички і особливості поведінки - все це виробляє у дітей свої особливості поведінки і формує критерії оцінки позитивного і негативного, правильної та неправильної поведінки. У сучасному суспільстві спостерігається тенденція до зростання кількості неповних сімей, отже, необхідно враховувати специфіку формування особистості дитини, вихованого одним з батьків, а також особливості проходження етапу адаптації до шкільного навчання. Однією з існуючих проблем в сучасному інституті родини є наявність ускладнень у сімейних взаєминах, пов'язаних з розбіжністю поведінкових цінностей кожного з членів сім'ї, виявлення суперечностей між поколіннями.

Роль сімейного виховання проявляється як різнобічний багатогранний процес, завдяки якому учасники соціальних відносин висловлюють симпатію і антипатію один до одного. Родини, які зберігають тепло, довіру і повагу, менш сприйнятливі до зовнішніх впливів інших соціальних інститутів. У таких сім'ях процес виховання протікає з більшим успіхом, ніж в неповних родинях. В атмосфері любові і турботи дитина

здатна швидше адаптуватися, приймати норми, цінності, ролі і моделі поведінки в нових умовах. Атмосфера, в якій формується особистість, дуже важлива, так як від її благополучного стану залежить психічне здоров'я дитини. Наявність повної сім'ї, присутність обох батьків в сімейному вихованні самі по собі не здатні бути адаптивним чинником.

Слід зауважити, що «неповнота» родини, відсутність гармонійної обстановки і сприятливого внутрішньородинної взаємодії можуть призвести до складнощів в адаптації дитини до шкільного життя.

Коли розпадається родина - можуть виникнути два типи ситуацій, кожна з яких представляє собою психотравмуючий фактор і викликає у дітей різного роду психічні комплекси. Одна з ситуацій - коли подружній конфлікт, що передує розлучення, дитина сприймає як якусь загрозу своєму життєвому існуванню. Причому, найнебезпечнішим для дитини може бути факт занурення в інтриги і конфлікти між батьками. Інша психотравмируюча ситуація полягає в наступному вихованні дитини в умовах неповної родини з одним із батьків. Цей факт значно ускладнює особистісний розвиток дитини, так як вимушена розлука з батьком, який залишив сім'ю, часто призводить до виникнення у дитини почуття тривоги і страху, до втрати впевненості в безпеці [7].

Неповна родина гостро потребує педагогічної, психологічної допомоги. На жаль, в практиці виховної роботи неповний склад сім'ї не завжди усвідомлюється як проблема і враховується при організації взаємодії між школою і сім'єю. Співпраця школи та родини в останні роки істотно змінюється і наповнюється новим змістом, вона ґрунтується на творчості педагогів, пошуку нових форм співпраці. Безперечно цінність, на наш погляд, являють умови співпраці батьків і вчителів, що традиційно застосовуються в школі протягом багатьох років.

РОЗДІЛ 2

Експериментальне дослідження психічного розвитку дитини у несприятливих умовах родинного виховання

2.1 Характеристика процедури та аналіз результатів експериментального дослідження.

Експериментальне дослідження проводилось на базі загальноосвітньої школи №28 м. Херсона. У дослідженні взяли участь 29 молодших школярів четвертого класу, серед яких 10 дітей із неповних сімей, а також 7 самотніх матерів та 3 самотніх батька.

Аналіз теоретичних джерел показав, що перебування дитини у неповній родині може позначитися на особистісних характеристиках, на загальному й психічному розвитку дитини, а також детермінувати дезадаптовану поведінку. Саме тому доцільно використовувати комплекс діагностичних процедур, який дозволить максимально повно розкрити можливий діапазон особливостей психічного розвитку дітей.

Для розв'язання поставлених у дослідженні задач були використані наступні методи дослідження:

1. Інтерв'ю з самотніми батьками, яке дає можливість з'ясувати причини самотнього виховання дітей, а також ставлення таких батьків до дітей.

2. Модифікований варіант методики діагностики батьківського ставлення (за А. Варгою, В. Століним). Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і

особистості дитини, його вчинків. Методика орієнтована на батьків. Текст опитувальника та ключі наведені в додатках (Додаток А).

3. Тест «Малюнок людини» (Ф.Гудінаф, К.Маховер). Даний тест дозволяє оцінювати когнітивні особливості дитини (способи побудови цілісного образу, координацію око-рука, сформованість загальних уявлень про будову людського тіла тощо) і особливості особистості [42]. Дані, отримані за допомогою цієї методики дозволяють висунути гіпотезу про те, в яких сферах у дитини психологічні проблеми. Дитині пропонують намалювати людину, усю, цілком, якнайкраще. Показники розумового розвитку наведені у додатках (Додаток Б).

4. Проба Де Греєфе. Дана експериментальна процедура є прийомом дослідження самооцінки дітей. Дитині демонструють намальовані три однакові кола і кажуть: «Перед тобою три кола: перше означає твого вихователя, друге – тебе самого, третє – хлопчика (дівчинку) з твоєї групи (називають ім'я). Від кожного кола треба провести лінію. Від того, хто з вас самий розумний, треба провести найдовшу лінію; від того, хто найменш розумний – найкоротшу; від того, хто середній – середньої довжини». Після виконання завдання дитині пропонують пояснити своє рішення. У нормі діти дошкільного віку найдовшу лінію проводять від кола вихователя [37].

5. Анкета визначення тривожності, агресивності й імпульсивності дитини (П. Бейкер, М. Алворд). Дана анкета дозволяє визначити рівень дитячої тривожності, агресивності й імпульсивності на підставі зіставлення результатів анкетування фахівців і батьків дитини [41]. Текст анкети та нормативи оцінювання результатів наведені в додатках (Додаток В).

Отже, використання комплексу діагностичних методик дає можливість об'єктивно оцінити особливості психофізичного розвитку дітей.

Процедура та результати дослідження

На першому етапі дослідження для з'ясування особливостей розвитку дітей у неповних сім'ях нами було проведено анкетування з самотніми батьками та дітьми за допомогою різних методик.

На другому етапі дослідження були сформовані поради та методичні рекомендації для оптимізації роботи вчителя з дітьми з неповних родин.

Для розв'язання поставлених завдань було сформовано дві групи: контрольна та експериментальна: 19 школярів, які виховуються в повних родині та 10 школярів із неповних родин.

Таблиця 2.1.1

Порівняльний аналіз батьківського ставлення в контрольній та експериментальній групах

Шкали	Контрольна група (N=19)		Експериментальна група (N=10)	
	X	Рівень	X	Рівень
1.Прийняття дитини	6,1	Високий	6,4	Високий
2.Відторгнення дитини	2,4	середній	1,9	Середній
3. Кооперація	6,8	середній	5,9	Середній
4. Симбіоз з дитиною	4,2	середній	6,7	Високий
5. Контроль	4,1	середній	5,5	Середній
6. Ставлення до невдач	3,6	середній	2,6	Середній

Частотний аналіз результатів виконання методики діагностики батьківського ставлення до дитини (за А.Варгою, В. Століним) представлений у таблиці 2.1.1 виявив, що в контрольній та експериментальних групах шкала «Прийняття дитини» досягає високого рівня. Це свідчить про те, що батько або мати мають виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослий сприймає дитину такою, якою вона є, поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить із нею чимало часу й не шкодує про це.

Результати шкали «Відторгнення» в обох групах знаходяться на середньому рівні. Це означає, що у дорослого стосовно дитини частіше переважають позитивні почуття: співпереживання, доброта. Такий дорослий не вважає свою дитину невдахою, а навпаки, періодично її підбадьорює, вірить у її майбутнє, адекватно оцінює здібності і нерідко своїм ставленням мотивує дитину.

На середньому рівні знаходяться бали за шкалою «Кооперація». Це є ознакою того, що дорослий виявляє щирий інтерес до того, чим цікавиться дитина, високо оцінює її здібності, заохочує самостійність та ініціативу, намагається бути з нею на рівних. Такі батьки, як правило, довіряють своїм дітям та намагаються зрозуміти їхню точку зору пуд час вирішення суперечливих питань.

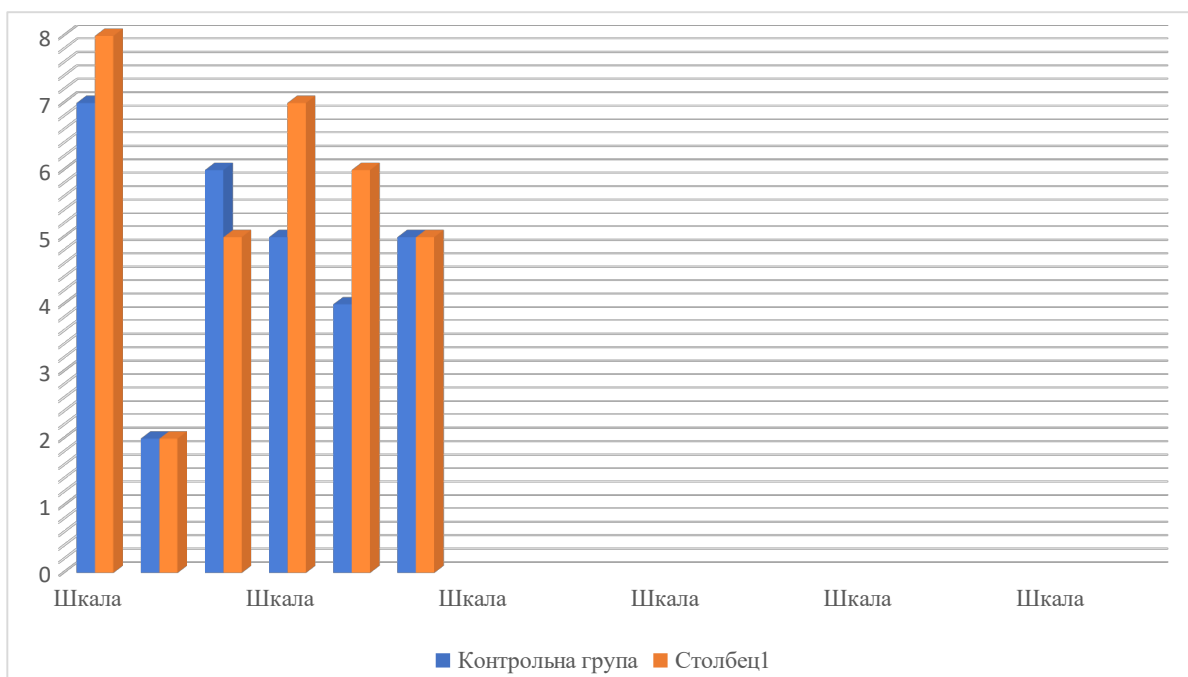
Шкала «Симбіоз». У експериментальної групи рівень в цій шкалі є вищим, ніж у контрольної. Високі бали за шкалою свідчать про те, що дорослий, який виховує свою дитину в неповній родині не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближчим до неї, задовольняти її потреби, захищати від неприємностей. Батько або мати нібито відчуває себе одним цілим із дитиною. У таких батьків тривога за дитину значно підвищується, коли вона починає обстоювати «власну автономію». Мати або батько просто боїться

відпустити свою дитину від себе. Що це — повага до особистості дитини чи батьківська байдужість — зрозуміти допоможуть показники методики, що наведено нижче.

Результати шкали «Контроль» знаходяться на середньому рівні. Тобто це показує, що дорослий поводить стосовно дитини надто авторитарно, вимагаючи від останньої беззаперечної слухняності та задаючи дитині жорсткі дисциплінарні рамки. Він часто намагається нав'язати дитині свою волю. Така поведінка батьків далеко не завжди може бути корисною для дітей, бо сприяє розвитку пасивності, психологічної загальмованості та інфантилізму. Якщо в таких родинах рівень контролю підвищиться - це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей.

Шкала «Ставлення до невдач дитини». Результати в обох групах є доволі низькими. Це є ознакою того, що дорослий не вважає дитину маленькою невдахою і не ставиться до неї як до нетямуючої істоти. Інтереси, захоплення, думки й почуття дитини здаються дорослому серйозними, і він їх не ігнорує. Невдачі дитини дорослий вважає випадковими й вірить у неї. Ця віра, як правило, передається самій дитині. І навіть якщо були справді траплялися якісь негаразди—дитина, завдяки батьківській вірі та підтримці, обов'язково їх подолає. Такий дорослий може стати гарним учителем і вихователем для дитини.

Якісний аналіз виконання методики батьківського ставлення дозволив з'ясувати особливості родинних стосунків у сприйнятті дитини, показав їх відмінності в контрольній і експериментальній групах. Результати представлені у вигляді графіку на рисунку 2.1.1

«Рис.2.1.1 - Особливості родинних стосунків у сприйнятті дитини»

За результатами цього тесту можна зробити наступні висновки:

1. Шкала «Прийняття дитини». В обох групах досліджуваних результат свідчить про позитивне ставлення батьків до дитини. В експериментальній групі показник дещо вищий, що означає подвійну відповідальність самотніх батьків про дітей.
2. Шкала «Відторгнення дитини» - переважають низькі показники в обох групах, що свідчить про небайдужість батьків у ставленні до своїх дітей.
3. Шкала «Кооперація». Результати опитування батьків також знаходяться у межах середніх показників, що свідчить про інтерес батьків до життя дитини, однак серед показників є і високі, і низькі, це означає, що не завжди батьки враховують інтереси своїх дітей. Суттєвих відмінностей в обох групах респондентів не виявлено.

4. Шкала «Симбіоз». За цією шкалою показники відрізняються в контрольній та експериментальній групах. В контрольній групі – середні оцінки, це означає, що більшість батьків надають своїм дітям деяку самостійність у визначених межах, Батьки дітей із експериментальної групи продемонстрували високі оцінки, які свідчать, що у них підвищується тривога, коли дитина починає відстоювати власну автономію. Такі результати можна пояснити тим, що самотні батьки беруть на себе подвійну відповідальність за дітей, обмежуючи тим самим їх самостійність.

5. Шкала «Контроль». Результати обох груп знаходяться у межах середніх показників, але в експериментальній групі виявлена тенденція до високих показників. Батьки дітей експериментальної групи більше схильні до авторитарності, вимагаючи від дітей більшої слухняності.

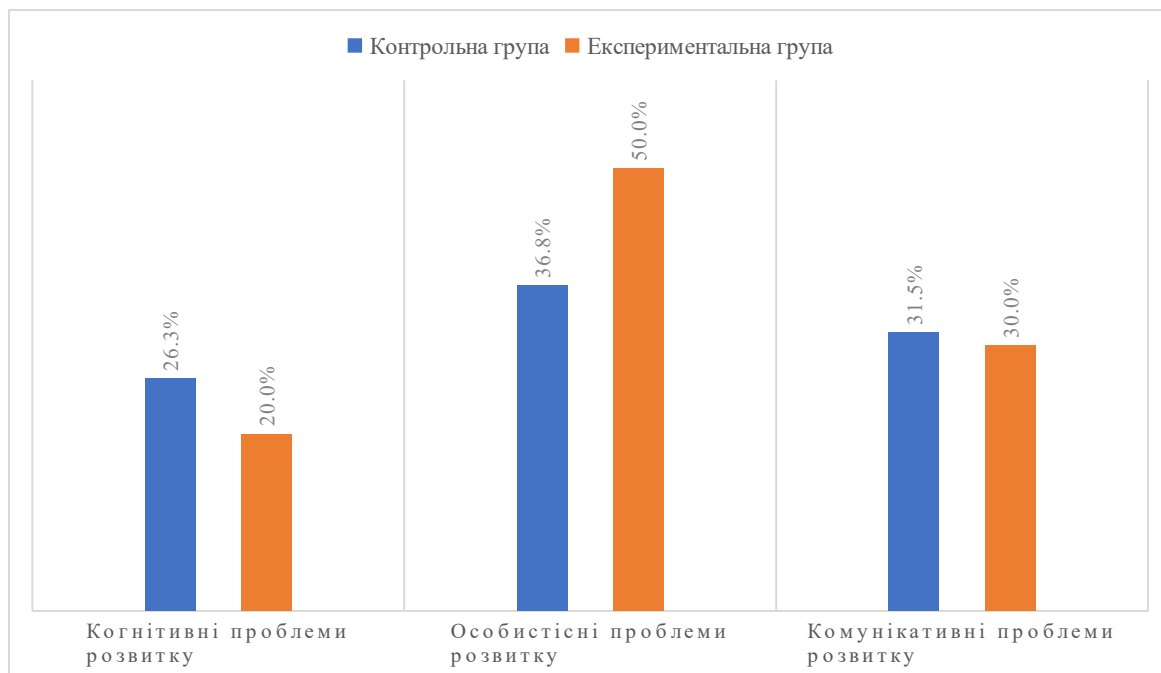
6. Шкала «Ставлення до невдач дитини». Результати обох груп знову опинилися у межах середніх показників. Батьки продемонстрували віру у своїх дітей, однак зустрічалися оцінки, які свідчили про те, що дорослі вважають дитину маленькою невдахою.

Отже, результати виконання методики діагностики батьківського ставлення показали, що більшість батьків з обох груп позитивно ставляться до своїх дітей, однак самотні батьки схильні до обмеження самостійності дитини, вимагають більшої слухняності.

Аналіз методики «Малюнок людини» дозволив виявити рівень і специфічні проблеми розвитку досліджуваних контрольної та експериментальної груп.

Кількісні ж показники свідчать про наявність особистісних, когнітивних і комунікативних проблем у дітей обох групи. Суттєві відмінності виявились в особистісних проблемах. Проблеми розвитку дітей

за результатами виконання методики «Малюнок людини» представлені на рисунку 2.1.2

«Рис. 2.1.2 Аналіз методики «Малюнок людини»

Малюнки досліджуваних експериментальної групи відрізняються більшою кількістю самовиправлень, що є найпоширенішою ознакою тривожності. Демонстративні тенденції (наявність необов'язкових деталей, прикрашання), навпаки, виявилися у досліджуваних контрольної групи, що є показником їх впевненості, високої самооцінки. У досліджуваних експериментальної групи частіше зустрічаються пози і зображення людини, характерні для інтровертів (притиснуті до тіла руки, витягнута вгору фігура), у досліджуваних контрольної групи ознак інтровертованості майже не спостерігається, що є нормою для дітей молодшого шкільного віку.

Виконання проби Де Гресфа, спрямованої на дослідження самооцінки у дітей показало, що досліджувані контрольної групи продемонстрували тенденцію до завищеної самооцінки і адекватність в оцінці дорослого. Для

дітей цієї експериментальної групи більш характерною була тенденція до заниженої самооцінки і адекватної оцінки дорослого.

Результати дослідження тривожності, агресивності та імпульсивності представлені в таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2

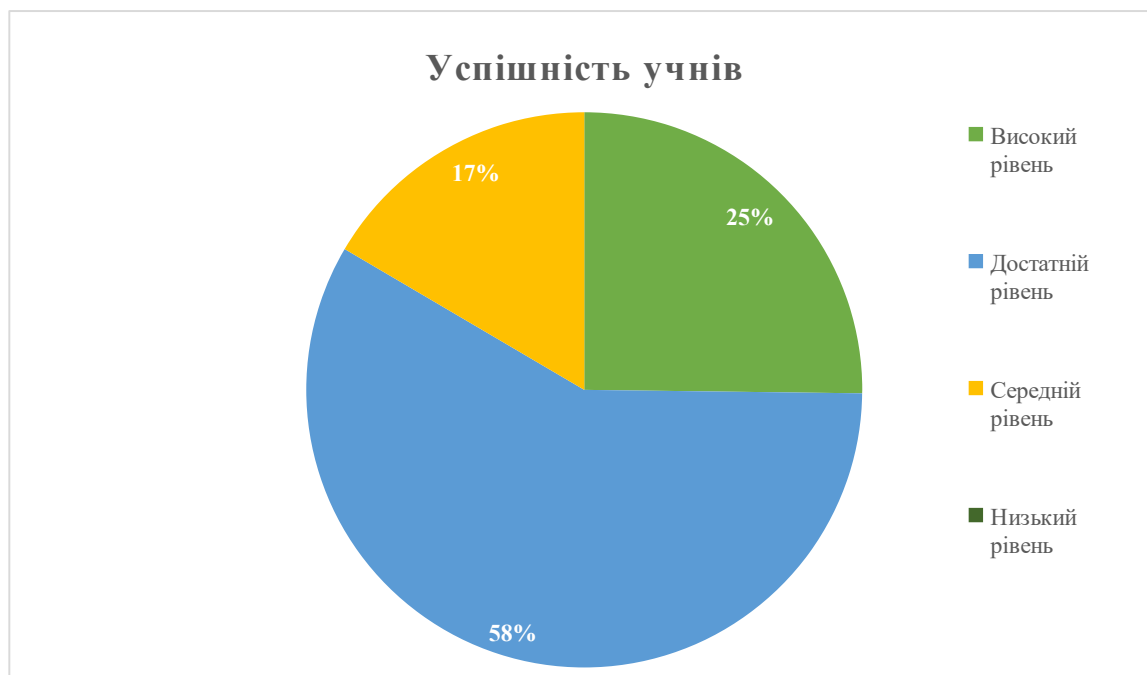
Розподіл за рівнями результатів дослідження тривожності, агресивності й імпульсивності в контрольній та експериментальній групах (%)

Критерій дослідження	Контрольна група			Експериментальна група		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Тривожність	12	72	16	-	60	40
Агресивність	24	52	24	30	50	20
Імпульсивність	16	48	36	10	50	40

Кількісний аналіз результатів дослідження за такими критеріями: тривожність, агресивність, імпульсивність. Всі три показники у більшості дітей знаходяться на середньому рівні, це відповідає віковим нормам, які зазначені в психологічній літературі. Відмінність виявлена у підвищеній тривожності у дітей саме експериментальної групи. Отримані результати показали, що діти, які виховуються в неповній родині, частіше перебувають у стані тривожного очікування, у той же час у них вище показник імпульсивності, що може бути наслідком надмірного піклування й обмеження самостійності таких дітей батьками. Показник агресивності знаходиться на низькому рівні. Це означає, що більшість дітей з

експериментальної групи не проявляють агресію по відношенню до своїх однолітків та інших учнів в школі.

Нами було проведено аналіз успішності у навчанні дітей, що виховуються у неповній родині. Результати наведені на рисунку 2.1.3.

«Рис. 2.1.3 Показники успішності навчальних досягнень»

Показники успішності навчальних досягнень були поділені на 4 рівні: високий, достатній та середній. Де високий – це 10-12 балів, достатній – 7-9, середній 4-6 та низький 1-3 бали.

Згідно нашого дослідження, жодна дитина з експериментальної групи не має проблем з навчанням, їх рівень успішності переважно на достатньому рівні. Тобто оцінки, які були виставлені в класному журналі знаходяться в межах 7-10 балів. Звісно, є оцінки й низького рівня, але вони поодинокі. Наприклад за невиконане домашнє завдання або за математичний диктант.

Переглядаючи щоденники дітей на наявність зауважень та записів можна сказати, що вони виконують домашнє завдання. Звичайно, є винятки, але це не відбувається систематично. Результати власних спостережень співпали з думкою педагога. Варто також відзначити, що діти є активними в освітньому процесі. З вищевикладеного можна зробити висновок, що одинокє батьківство в цих випадках не впливає на ефективність навчання дитини.

Таким чином, експериментальне дослідження особливостей психічного розвитку дітей в умовах неповної родини виявило, що причинами самотнього виховання дітей є відмова одного з батьків від дитини, смерть одного з батьків, розлучення батьків. Результати виконання методики діагностики батьківського ставлення показали, що більшість батьків обох груп позитивно ставляться до своїх дітей, однак самотні батьки схильні до обмеження самостійності дитини, вимагають більшої слухняності. Комунікативний та когнітивний розвиток дітей, що виховуються у неповній родині знаходиться у межах вікової норми. Отримані результати показали, що у дітей, які виховуються в неповній родині, спостерігаються особистісні проблеми, вони частіше перебувають у стані тривожного очікування, у той же час у них вище показник імпульсивності, що може бути наслідком надмірного піклування й обмеження самостійності таких дітей батьками. Для дітей цієї групи виявилась тенденція до заниженої самооцінки і адекватної оцінки дорослого. Аналіз показників успішності у навчанні показав, неповна сім'я не є причиною навчальної неуспішності.

2.2 Оптимізація роботи вчителя початкових класів з дитиною, яка зростає в умовах неповної родини

Однією з провідних умов ефективності освітнього процесу в сім'ї та в школі є єдність вимог до виховання дитини. Уважні вчителі завжди помічають проблеми в родині, зміну поведінки дитини в школі. Це можуть бути незрозумілі на перший погляд, несподівані сльози, агресивність, конфлікти, втрата концентрації або уваги.

Розуміючи ситуацію учитель, готовий підтримати учня та його батьків, може бути корисним у найскладніших психологічних ситуаціях. Його тактична порада, дана в потрібний час, допоможе родині вибрати лінію поведінки, в першу чергу відповідаючи найкращим інтересам дитини.

Робота з дітьми з неповних родин відбувається у трьох напрямках:

- робота з учнями за індивідуальними освітніми траєкторіями;
- педагогічна взаємодія з родиною дитини;
- підвищення професійних компетентностей педагогів у галузі психологічної та інклюзивної освіти [28].

Велике значення в своїх роботах Л. Терещенко надає складовій професійних компетентностей педагогів, яка повинна бути орієнтована на повне включення дитини до колективу, педагогічну компенсацію наслідків, обумовлених емоційною ситуацією в родині, готовність надати професійну допомогу батькам та дітям. Питання щодо ефективності педагогічної взаємодії вчителя з цією категорією батьків постійно обговорюється в сучасному світі, а також є предметом дослідження в системі самоосвіти вчителя. Головне в цій роботі - зміцнити освітні ресурси неповної родини, допомогти в створенні умови для повноцінного розвитку дитини, створення позитивного ставлення у самотнього батька або самотньої матері до вирішення проблем, пов'язаних з особливостями характеру, поведінки дитини. Ця робота вимагає від учителя виконання ряду педагогічних вимог:

- знання моделей виховання та навчання дітей з особливими освітніми потребами;
- знання типових та індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей у неповній родині;
- розуміння необхідності проведення індивідуальної роботи з дитиною, яка зростає в неповній;
- створення атмосфери симпатії, довіри та турботи, надання психологічної допомоги та підтримки самотнім батькам, які виховують дитину;
- розширення вартості неповних сімей;
- координація педагогічних зусиль усіх дорослих, які виховують дитину [36].

Працюючи з дітьми з неповних родин, важливо працювати над гармонізацією емоційної сфери дітей шляхом нейтралізації негативних почуттів, пов'язаних з розпадом родини з будь-якої причини. З метою розвитку почуття психологічної захищеності проводяться бесіди з дітьми з неповних родин, рольові ігри та особливі міжособистісні гуманістичні ситуації.

У практиці школи психолог надає психотерапевтичну допомогу дітям та батькам. Це невід'ємна частина роботи, адже багато дітей з неповних родин відчують біль втрати, розгубленість, образу та гнів. Ця робота спрямована на зміну уявлення дитини про себе, сімейну ситуацію та перспективи родини. Педагогічна освіта та консультування батьків - необхідна умова ефективної виховної роботи з дітьми з неповних родин. С. Максименко вказує, що основною формою співпраці з батьками є групові та індивідуальні зустрічі, присвячені дискусіям щодо підвищення ефективності виховання в родині; ролі матері та батька у вихованні дітей; тому, як правильно використовувати вільний час; пошуку шляхів

підвищення якості спілкування з дитиною, прийомів гармонізації емоційної атмосфери в родині тощо [23].

Таким чином, робота працівників школи з дітьми з неповних родин має бути спрямована на створення єдиного педагогічного простору для розвитку особистості дитини.

Багато проблем виникає на шляху родинного життя, які в кінцевому підсумку можуть залишити свій відбиток на вихованні дітей. Найбільш проблематичним і вразливим у навчальному плані є неповна родина. Неповна родина - одна з категорій родин, які найбільш потребують соціальної допомоги.

Безумовно, неповні родини потребують соціально-освітньої допомоги і належать до категорії родин, які опиняються в складних життєвих ситуаціях. Логічно визнати, що завдання вчителів, які працюють з неповною родиною – це надання конкретної індивідуальної допомоги родині, яка складається з метою подолання важких родинних конфліктів, вирішенню проблем виховання дітей, а також профілактична робота з попередження домашнього насильства, зменшення алкогольної залежності тощо.

Школа - це місце, де дитина проводить найбільше часу. Тому роль школи полягає у визначенні ситуацій, в яких повноцінний розвиток дитини знаходиться під загрозою. А при необхідності вживати певні заходи для захисту дитини, її емоційного, психічного і фізичного здоров'я.

Батьки та матері з неповних родин, як правило, не підтримують регулярних контактів зі школою. Проблеми співпраці ускладнюються особливостями життя сучасної людини. Структура сім'ї змінюється. Часто немає представників старшого покоління - бабусь і дідусів, які раніше брали на себе відповідальність за виховання своїх онуків. Освітній

потенціал родини зменшився через нестабільність шлюбів, зростання неповних родин, зростання кількості матерів-підлітків тощо.

Початкова школа - це культурне і соціальне середовище для учнів, в якому формується і культивується соціальний досвід. У цьому просторі діти навчаються сприймати складні життєві явища, набувають соціальний досвід, розвивають гуманістичну спрямованість. Ні школа, ні родина, окрім один одного, не зможуть повною мірою впоратись з вихованням дітей. Співпраця та взаємодія забезпечують довіру та взаємну повагу між батьками та навчальним закладом.

Вчитель допомагає батькам та дітям нормалізувати відносини, організовувати дозвілля, соціальне життя родини. Він працює з дітьми з неповних родин, консультиючи батьків і будуючи родинні стосунки з навколишнім соціальним середовищем. Одним з провідних умов ефективності освітнього процесу в сім'ї та школі є єдність вимог до виховання дитини. Відсутність єдиних поглядів, єдиної картини виховання батьків у родині є однією з причин виникнення так званого терміну «важкі діти» у практиці навчання.

Досвідчені викладачі та вчителі завжди помічають дисфункції в родині через поведінку дитини в школі. Така поведінка може виражатись незрозумілими на перший погляд та несподіваними сльозами, агресивністю, конфліктами, втратою уваги та концентрації. Це зрозуміло, адже дитина виплескує стрес, отриманий в родині, доступними йому психологічними засобами.

Компетентний, досвідчений та освічений вчитель може підтримати батьків та дітей з неповної родини і бути корисним у найскладніших психологічних ситуаціях. Його тактичні поради, подані в потрібний час, допоможуть вибрати лінію поведінки, яка забезпечить благополуччя дитини.

Робота з дітьми з неповних родин відбувається в таких напрямках:

- індивідуальна робота з учнями;
- педагогічне співробітництво з родиною дитини.

Велике значення має приділятися компоненту професійної компетентності викладачів, яка повинна бути спрямована на повне включення дитини в дитячу групу, педагогічну компенсацію наслідків дисгармонії, готовність надавати професійну допомогу неповній родині. Питання про ефективність педагогічної взаємодії педагога з цією категорією батьків постійно знаходяться на педагогічних колегіях, майстернях і є предметом дослідження в системі самоосвіти вчителя.

При роботі з дітьми з неповних родин важливо гармонізувати емоційну сферу дітей, нейтралізуючи негативні почуття, пов'язані з відходом від батьківської або материнської сім'ї, також варто звернути увагу на роботу з самоповагою дітей, оскільки часто розрив батьків діти зв'язуються зі своєю особистістю, хворобами, і дуже сильно страждають від цього.

Основою ефективності роботи вчителя з неповними родинами є психологічна готовність батьків сприймати й засвоювати передану інформацію. Можна сформулювати дві групи завдань, які повинні вирішуватися всіма фахівцями при консультуванні «проблемних» дітей (а скоріше - консультуванні їх батьків).

Перша група завдань - створення психологічних умов для адекватного сприйняття батьками інформації про особливості розвитку їх дитини, готовності до тривалої роботи з корекції й виховання.

Друга група завдань пов'язана зі позбавленням батьків від почуття провини й подоланням їх стресового стану.

Варто звернути увагу на деякі особливості консультування батьків, чії діти мають проблеми в емоційній сфері.

По-перше, таке психологічне консультування припускає повну добровільність звертання до фахівця. Це означає достатню вмотивованість, емоційну готовність до зустрічі, бажання викласти все, що здається важливим. Хоча в ряді випадків фахівці й зіштовхуються з тим, що батьки приховують (свідомо або неусвідомлено) несприятливі особливості в розвитку дитини, що представляє додаткові складності для об'єктивної діагностики стану дитини.

По-друге, психологічне консультування припускає можливість для родини в будь-який момент припинити спілкування з фахівцями. Практика консультування «проблемних» дітей показує, що в деяких випадках родина не доводить до кінця консультування або, незадоволена результатами обстеження, починає шукати іншого, «більш зручного» фахівця, що після повторного обстеження дав би більш сприятливу інформацію, що відповідає потребам батьків. Необхідна така організація процесу консультування, що дозволить «утримати» батьків від передчасного переривання роботи, дасть можливість проведення її в повному об'ємі.

Дослідження особливостей емоційних проявів дітей молодшого шкільного віку у взаємодії з батьками показало, що дорослим необхідно спеціальні психологічні консультації, які допоможуть нормалізувати процес міжособистісної взаємодії батьків з дітьми, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей і будуть сприяти згладжуванню негативних емоційних проявів.

Вчителю в роботі з учнем з неповної потрібні широкі компетенції, такі як вміння уважно слухати, вести діалог, проявляти розуміння, емпатійне розуміння труднощів, конструктивне вирішення проблем та конфліктів однолітків. Вчитель повинен бути обізнаним щодо особливостей розвитку дитини, знати його потреби.

Вчитель має чітко для себе давати відповіді на такі запитання:

- Чи правильно та виправдано те, що я роблю - чому?
- Що ще я можу зробити для учня?
- Хто може допомогти та підтримати мене у цій діяльності?
- З ким я можу співпрацювати, щоб збільшити обсяг своєї допомоги?

Основним завданням учителя, що підтримує учня з неповної родини, є спостереження за становищем дитини, її сім'ї та моніторинг змін.

На практиці підтримка, яку надає вчитель характеризується високою динамікою та гнучкістю адаптації до поточних потреб та поточної ситуації учня.

Ключові завдання вчителя включають:

- виявлення шкільної та сімейної ситуації учня, з точки зору розвивальної теорії;
- вивчення індивідуальних потреб учня з точки зору підтримки та допомоги;
- оцінка правового становища дитини;
- визначення здібностей дитини;
- побудова коректних стосунків вчителя та учня ;
- підтримка хороших стосунків між учнем та групою однолітків;
- оцінка статусу учня в класі;
- участь в організації різних форм допомоги;
- співпраця з іншими вчителями та працівниками школи;
- співпраця з іншими спеціалістами, включаючи працівників психолого-педагогічного консультативного центру;
- моніторинг успішності студентів та визначення результатів;
- проведення навчальної діяльності з урахуванням потреб учня;
- співпраця з батьком чи опікуном учня.

Вчитель допомагає батькам та дітям нормалізувати відносини, організувати дозвілля, соціальне життя родини. Він працює з дітьми з

неповних родин, консультиуючи батьків і будуючи родинні стосунки з навколишнім соціальним середовищем. Одним з провідних умов ефективності освітнього процесу в сім'ї та школі є єдність вимог до виховання дитини. Відсутність єдиних поглядів, єдиної картини виховання батьків у родині є однією з причин виникнення так званого терміну «важкі діти» у практиці навчання.

ВИСНОВКИ

1. Нами проаналізовано основні літературні джерела, наукові позиції та погляди на сутність родини як соціально-психологічного феномену. Родина як перший навчальний заклад сприяє самовизначенню людини, стимулює соціальну та творчу діяльність, розвиває особистість. Родина є першим і найважливішим фактором соціалізації дитини, вона також є системою суспільних відносин, яка ґрунтується перш за все на суміші її членів і через спільність їхнього життя, взаємну моральну відповідальність і співпрацю, що характеризує її як певну соціальну ситуацію розвитку. Зрештою, в родині формуються основні моральні концепції і моральні принципи. Кожна родина є певною системою соціальних відносин, якістю і умовами тієї чи іншої соціальної ситуації розвитку дитини в родині.

2. Родина як середовище виховання дітей відіграє значну роль. Виховна функція родини полягає у задоволенні індивідуальних потреб дорослих членів батьківства, відносин з дітьми, їх виховання та самореалізації у дітей. Завдяки цій функції родина забезпечує соціалізацію для молодих поколінь, їх підготовку до майбутнього життя. Родина виховує і дорослих, і дітей.

3. Результати виконання методики діагностики батьківського ставлення показали, що більшість батьків обох груп позитивно ставляться до своїх дітей, однак самотні батьки схильні до обмеження самостійності дитини, вимагають більшої слухняності. Комунікативний та когнітивний розвиток дітей, що виховуються у неповній родині знаходиться у межах вікової норми. Отримані результати показали, що у дітей, які виховуються в неповній родині, спостерігаються особистісні проблеми, вони частіше

перебувають у стані тривожного очікування, у той же час у них вище показник імпульсивності, що може бути наслідком надмірного піклування й обмеження самостійності таких дітей батьками. Для дітей цієї групи виявилась тенденція до заниженої самооцінки і адекватної оцінки дорослого. Аналіз показників успішності у навчанні показав, неповна сім'я не є причиною навчальної неуспішності.

4. На основі проаналізованих джерел та проведеного експериментального дослідження нами були розроблені методичні поради для оптимізації роботи вчителя з дітьми та батьками з неповної родини. Адже тактичні поради, подані в потрібний час, допоможуть вибрати лінію поведінки, яка забезпечить благополуччя дитини.

Велике значення має приділятися компоненту професійної компетентності викладачів, яка повинна бути спрямована на повне включення дитини в дитячу групу, педагогічну компенсацію наслідків дисгармонії, готовність надавати професійну допомогу неповній родині.

Зміст та результати нашого дослідження не вичерпують всіх аспектів проблеми роботи вчителя в за батьками та дітьми з неповних родин. Перспективу подальшої наукової роботи вбачаємо у вивченні проблеми оптимізації роботи вчителя з дітьми з неповних родин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алтунина И. Р. Мотивы и мотивация социального поведения детей (формирование и развитие). Учебное пособие. М. : Изд. Моск. Психол.-соц. института, 2006. 75с.
2. Атемасова О. А. Практична психологія у початковій школі. Х. : Ранок, 2010. 160с.
3. Баришполь С. В. Посібник практичного психолога. – Х. : Основа, 2009. 267с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості. К. : Либідь, 2003. 285 с.
5. Бех І. Д. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. 280с.
6. Бойправ М. Д., Щотка О. П. Індивідуально-психологічні властивості особистості. Ніжин : Вид. НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. 122с.
7. Винославська О. В. Психологія: навч.-метод посібник. К. : ІНКOS, 2005. 352с.
8. Власова О. І. Педагогічна психологія. К. : Либідь, 2005. 157 с.
9. Гончаренко Т. Г. Психологічний супровід школярів. К. : Ред. загальнопед. газет, 2005. 128с.
10. Дмитренко А. К., Мармазинська П. Є., Тарновська О. С. Психологія сімейного виховання. Чернівці : Прут, 2001. 164 с.
11. Дубровина И. В. Руководство практического психолога. М. : Академия, 1997. 176с.
12. Дятленко Н. М. Самоповага дітей. К. : Шкільний світ, 2007. 120с.
13. Заброцький М. М. Основи вікової психології: навч.-метод. посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. 112с.

14. Заморуєва В. В. Діти без сім'ї: підготовка до життя. К. : Шкільний світ, 2011. 128с.
15. Захаров А. І. Происхождение детских неврозов и психотерапия. М. : 2000. 265 с.
16. Калмиковська Л. О. Розвиток особистості в різних умовах соціалізації. К. : Слово, 2016. 472с.
17. Коннор Д. С. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. С-Пб, 2005. 243 с.
18. Кононенко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості . К. : Освіта, 1998. 255с.
19. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: наук.-метод. Посібник. К. : Літера ЛТД, 2006. 416с.
20. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Радянська школа, 1989. 608с.
21. Котирло В. К. Початковий період у навчанні школярів. К. : Знання, 1985. 48с.
22. Максименко С. Д. Самооцінка учня. К. : Главник, 2004. 112с.
23. Максименко С. Д., Максименко К. С., Главник О. П. Адаптація дитини до школи. К. : Мікрос-СВС, 2003. 112с.
24. Максименко С. Д., Максименко К. С., Главник О. П. Емоційний розвиток дитини. К. : Мікрос – СВС, 2003. 112 с.
25. Мамайчук І. І., Смирнова М. І. Діти з розладами поведінки: психологічна допомога. К. : Ред. заг. пед. газет, 2012. 120с.
26. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. СПб. : Речь, 2002. 150с.
27. Мартиненко О. А. Корекція дезадаптованої поведінки молодших школярів. Х. : Ранок, 2011. 176с.

28. Матрушкіна О. Є., Замазій Ю. О. Адаптація учнів до шкільного навчання. 1-10 класи. – Х. : Ранок, 2011. 92с.
29. Мілютіна К. Л. Безмежна дитина. К. : Главник, 2008. 128с.
30. Науменко Т. Г. Дитина в сім'ї. К. : ред.загальнопед.газ., 2005. 108 с.
31. Олиференко Л. Я., Шульга Т. И. Социально-психологическая поддержка детей группы риска: учеб.-методич. Пособие. М. : Академия, 2004. 256с.
32. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: навч.-метод.посібник. К. : Академвидав, 2003. 448с.
33. Піроженко Т. О., Соловійова Л. І. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі: навч.-метод. посібник. К.: Слово, 2016. 248с.
34. Реан А. А. Психология детства: учебник. СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 368с.
35. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики: навч.-метод.посібник. К. : МАУП, 2002. 200 с.
36. Терещенко Л. А. Як зберегти психічне здоров'я дітей 5-7 років. К. : Ред. газет з дошк. та почат. освіти, 2012. 104с.
37. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика: підручник. К. : Слово, 2013. 608с.
38. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія: підручник. К. : Либідь, 2000. 560с.
39. Туріщева Л. В. Психологічні тренінги для школярів. Х. : Основа, 2011. 124с.
40. Туріщева Л.В. Тиждень психології в школі. Х. : Основа, 2011. 208с.
41. Черніков А. В. Інтегративна модель системної родинної психотерапевтичної діагностики М: Діагноза, 1997. 240 с.

42. Юрченко І. В., Шевчук Г.С. Дослідження особливостей внутрішньо-сімейної ситуації у функціонально неповних сім'ях за допомогою проективної методики «Малюнок сім'ї». Збірник наукових праць «Актуальні проблеми практичної психології». Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2008. 488 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест батьківського ставлення за А. Варгою, В. Століним

Прізвище, ім'я, по батькові

Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.

10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.

39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворая дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту

1. «Прийняття-відхилення» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

5. «Маленький (-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;
- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Аналіз відповідей

5. «Прийняття-відштовхування»

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація»

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу і самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь яких питань.

3. «Симбіоз»

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

6. «Авторитарна гіперсоціалізація»

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо.

7. «Маленький невдаха»

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Додаток Б

Проективна методика «Намалюй людину»

Досліджуваному пропонується намалювати людину, як він побажає. Усі запитання, репліки, витирання та доповнення до малюнка, а також час малювання фіксуються у протоколі.

Інтерпретація результатів ґрунтується на аналізі такої інформації:

- хто зображений;
- що він робить у цей момент, за словами автора;
- пропорційність фігури та особливості зображення окремих частин, розташування на папері;
- особливості фарбування та декорування;
- наявність додаткових аксесуарів;
- якість ліній;
- репліки під час малювання тощо.

При цьому слід урахувати таке символічне значення частин фігури. Голова — символ інтелектуальної сфери, особливо лоб, відсутність якого може свідчити про свідоме ігнорування розумової сфери. Зображення на голові чого-небудь (наприклад, капелюха) являє собою символ захисної позиції по відношенню до зовнішнього світу. Співвідношення розмірів голови і тіла є співвідношенням між фізичним і духовним в людині.

Обличчя — символ сфери спілкування. Проблеми у сфері спілкування пов'язують з нечітким малюванням рис обличчя або їх відсутністю чи перекреслюванням. Обличчя у цьому випадку малюється останнім. Ретельне промальовування обличчя може свідчити про високу зацікавленість людини у самій собі.

Вуха — залежно від наявності — відкритість сприйняття чи настороженість у ставленні до навколишнього світу.

Очі — великі, з промальованими зіницями чи без них, заштриховані — символ страху та тривоги.

Рот — (якщо він відкритий) є ознакою вербальної агресії, особливо, якщо промальовані зуби.

Вуста — символ сексуальної сфери, її значення для людини.

Шия — контроль за своїми проявами, ступінь їх невимушеності, зв'язок між фізичним і духовним.

Руки — символ активності та спілкування. Розкинуті в боки — ознака товариськості, а сховані, притулені до тіла, у кишенях чи за спиною — ознака неприязні, замкнутості, незадоволеності своїм становищем. Довгі пальці з нігтями — ознака агресії. Тіло без рук — пасивність, можливі ускладнення у соціальній адаптації.

Торс — символ фізичної сили людини. Бажано співставити з реальною статурою досліджуваного. Якщо тендітна людина малює сильну, м'язисту людину, це може бути ознакою компенсації ідеального для неї фізичного взірця. Якщо фізично сильна людина малює тендітну, це може свідчити про асоціацію з певним досвідом з минулого. Пуп, особливо великий і чітко промальований, може свідчити про егоцентризм. Прикрашання фігури додатковими аксесуарами (бантами і т.п.) означатиме підвищену увагу до власної персони, іноді демонстративність.

Ноги — потреба опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Зображення стоп у профіль може бути ознакою стійкості, впевненості у собі. Спрямованість пальців стоп на глядача або їх відсутність може означати невпевненість.

На основі аналізу результатів можна висунути припущення про невротичну поведінку та почуття неповноцінності, якщо на малюнку буде зображена маленька фігурка, часто у нижній частині аркуша, із крихітними ступнями, або фігура одного з батьків перебільшених розмірів. При цьому можливе надмірне штрихування, відверте зображення геніталій або приховування генітальної ділянки, зображення темних хмар та затемненого сонця.

Почуття незахищеності може бути також виражене через малювання маленьких фігур, що скромно займають незначну частину аркуша, сам процес малювання при цьому позначається скутістю, обережністю.

Про сплутану сексуальну роль може свідчити малювання фігури протилежної статі. Очевидні відхилення від норми можуть констатуватися у випадку, коли на малюнку зображені частини тіла, розкидані безвідносно одна до одної.

Тривожність може виявитися через надмірну штриховку малюнка. А ступінь адаптованості — через додаткове малювання хмар і штриховку сонця (в разі неадаптованості і почування себе нещасним) або сяюче сонце, що освітлює малюнок (відповідна адаптованість, відчуття щастя).

Додаток В

Анкета для визначення тривожності, агресивності й імпульсивності дитини (П. Бейкер, М. Алворд)

Чтобы выявить гиперактивного ребенка в группе детского сада или в классе, необходимо длительно наблюдать за ним, проводить беседы с родителями и педагогами.

Основные проявления гиперактивности можно разделить на три блока: дефицит активного внимания, двигательная расторможенность, импульсивность.

Американские психологи П. Бейкер и М. Алворд предлагают следующие критерии выявления гиперактивности у ребенка.

Критерии гиперактивности (схема наблюдений за ребенком)

Дефицит активного внимания:

1. Непоследователен, ему трудно долго удерживать внимание.
2. Не слушает, когда к нему обращаются.
3. С большим энтузиазмом берется за задание, но так и не заканчивает его.

4. Испытывает трудности в организации.

5. Часто теряет вещи.

6. Избегает скучных и требующих умственных усилий заданий.

7. Часто бывает забывчив. Двигательная расторможенность

1. Постоянно ерзает.

2. Проявляет признаки беспокойства (барабанит пальцами, двигается в кресле, бегает, забирается куда-либо).

3. Спит намного меньше, чем другие дети, даже во младенчестве.

4. Очень говорлив.

Импульсивность:

1. Начинает отвечать, не дослушав вопроса.

2. Не способен дождаться своей очереди, часто вмешивается, прерывает.

3. Плохо сосредоточивает внимание.

4. Не может дожидаться вознаграждения (если между действием и вознаграждением есть пауза).

5. Не может контролировать и регулировать свои действия. Поведение слабо управляемо правилами.

6. При выполнении заданий ведет себя по-разному и показывает очень разные результаты. (На некоторых занятиях ребенок спокоен, на других — нет, на одних уроках он успешен, на других — нет).

Если в возрасте до 7 лет проявляются хотя бы шесть из перечисленных признаков, педагог может предположить (но не поставить диагноз!), что ребенок, за которым он наблюдает, гиперактивен.

Очень часто педагоги задают себе вопрос: “Что делать, если у ребенка выявлены признаки гиперактивности? Диагноз в медицинской карте не поставлен, а родители не придают значения возникшим проблемам, надеясь, что с возрастом все пройдет”.

В этом случае педагог в тактичной форме может рекомендовать родителям обратиться к специалисту: психологу или невропатологу. Согласитесь, что ответственность за постановку диагноза должен взять на себя врач. Важно убедить родителей, что ребенку необходима помощь специалиста.

Подробно работа с родителями гиперактивного ребенка описана в соответствующем разделе.

Часто взрослые считают, что ребенок гиперактивен, только на том основании, что он очень много двигается, непоседлив. Такая точка зрения ошибочна, так как другие проявления гиперактивности (дефицит активного внимания, импульсивность) в этом случае не учитываются. Особенно часто педагоги и родители не обращают должного внимания на проявление у ребенка импульсивности. Что же такое импульсивность? В психологическом словаре этот термин объясняется так: “Импульсивность — особенность поведения человека (в устойчивых формах — черта характера), заключающаяся в склонности действовать по первому побуждению под влиянием внешних эмоций. Импульсивный человек не обдумывает свои поступки, не взвешивает все “за” и “против”, он быстро и непосредственно реагирует и нередко столь же быстро раскаивается в своих действиях” (1997, с. 132). Выявить импульсивность можно с помощью анкеты “Признаки импульсивности”, которая рекомендована научно-методической комиссией Министерства образования Украины. Она разработана для педагогов, не содержит специальных медицинских и психологических терминов, и поэтому не вызовет трудностей при ее заполнении и интерпретации.

Признаки импульсивности (анкета) Импульсивный ребенок

1. Всегда быстро находит ответ, когда его о чем-то спрашивают (возможно, и неверный).
2. У него часто меняется настроение.
3. Многие вещи его раздражают, выводят из себя.
4. Ему нравится работа, которую можно делать быстро.
5. Обидчив, но не злопамятен.
6. Часто чувствуетея, что ему все надоело.
7. Быстро, не колеблясь, принимает решения.

8. Может резко отказаться от еды, которую не любит.
9. Нередко отвлекается на занятиях.
10. Когда кто-то из ребят на него кричит, он кричит в ответ.
11. Обычно уверен, что справится с любым заданием.
12. Может нагрубить родителям, воспитателю.
13. Временами кажется, что он переполнен энергией.
14. Это человек действия, рассуждать не умеет и не любит.
15. Требует к себе внимания, не хочет ждать.
16. В играх не подчиняется общим правилам.
17. Горячится во время разговора, часто повышает голос.
18. Легко забывает поручения старших, увлекается игрой.
19. Любит организовывать и предводительствовать.
20. Похвала и порицание действуют на него сильнее, чем на других.

Для получения объективных данных необходимо, чтобы 2—3 взрослых человека, хорошо знающих ребенка, оценили уровень его импульсивности с помощью данной анкеты. Затем надо суммировать все баллы во всех исследованиях и найти средний балл. Результат 15—20 баллов свидетельствует о высокой импульсивности, 7—14 — о средней, 1—6 баллов — о низкой.

Додаток Г

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Саржан Анастасія, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки ;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

- не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
- не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

12.11.2020
(дата)

Анастасія Саржан
(ім'я, прізвище)